

ДЕПОРТАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежено політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Зокрема, значну увагу приділено примусовому переміщенню євреїв та ролі військового командування у цих процесах.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) та революція в Росії (1917 р.) підвищили ризик під «довгим дев'ятнадцятим століттям»¹. Військовий конфлікт європейських держав викликав значні переміщення цивільного населення, що спричинило помітні зміни у соціальній структурі суспільств, а в ряді випадків призвело до появи чи посилення напруги у взаєминах між окремими етносами. У російському імперському суспільстві з'явилася нова соціальна категорія – біженці, які, «покинувши свої оселі в Польщі, мирні простори Литви, морські порти балтійських провінцій, гори Галичини та Рутенії рятувалися втечею від смертоносних гармат та руйнівного вогню війни»². Мільйони людей зазнали поневірянь, тисячі з них загинули, шукаючи притулку у віддалених губерніях. Окрему групу постраждалих від воєнних дій становили депортовані, тобто група населення, що була виселена з території постійного проживання в адміністративному порядку і перебувала під наглядом поліції у зв'язку з «неблагонадійністю» та «ворожістю» до російського суспільства. Серед них опинилися німці (в тому числі – піддані Російської імперії), турки, вірмени, болгары, євреї.

Ця студія є спробою дослідити політику російської влади щодо єврейського населення під час Першої світової війни, розглянути роль військового керівництва у примусовому виселенні євреїв до «внутрішніх губерній» та з'ясувати наслідки таких дій. Хронологічно дослідження охоплює 1914–1917 рр. – від початку війни 28 червня 1914 р. до Лютневої революції в Росії 1917 р.

Вплив подій Першої світової на єврейське населення Центрально-Східної Європи маловідомий широкому загалу, перебуває ніби в тіні голокосту. У сучасній українській історіографії питання примусового виселення неслов'янських народів не знайшло належного висвітлення. Більшість наукових розвідок стосується проблеми біженства під час Першої світової війни, в яких розглядаються питання, пов'язані з евакуацією українського населення Галичини та Волині, діяльністю доброчинних організацій із надання допомоги. У цьому контексті привертають увагу дослідження українських

* Білоус Лариса Василівна – аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

E-mail: Lurysabilous@gmail.com

¹ Історичний період, який, на думку британського історика Е.Гобсбаума, тривав від початку Великої Французької революції до Першої світової війни.

² Thurstan V. The People Who Run: Being the Tragedy of the Refugees in Russia. – London; New York, 1916. – P.1.

істориків О.П.Рєєнта³, Л.М.Жванко⁴, О.В.Сердюка⁵, Т.І.Лазанської⁶, Г.В.Сегеди⁷, О.М.Доніка⁸. Серед російських учених до питання переміщення населення під час світової війни звертались А.Н.Курцев⁹, А.В.Ільїн¹⁰, О.Ю.Бахтуріна¹¹, Г.З.Іоффе¹², С.Г.Неліпович¹³. Найкраще тема біженців загалом та виселенців зокрема розкрита у дослідженнях західних істориків, а саме – професора Манчестерського університету П.Гетрелла¹⁴, професора Гарвардського університету Е.Лора¹⁵, історика з Єрусалимського університету С.Голдіна¹⁶, професора Університету Нью-Мексіко О.Прусіна¹⁷.

Розпочинаючи дослідження, передусім потрібно розмежувати поняття «біженці» та «виселенці». Термін «біженці» вперше з'являється у російському законодавстві у «Положенні про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. Згідно із цим юридичним актом, «біженцями визнаються особи, що залишили території, яким загрожує ворог чи ним уже зайняті, або виселені розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав» (виняток становили німці та

³ Рєєнт О.П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – №16. – С.88–103; Рєєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – №7. – С.5–47.

⁴ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історії? // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип.18. – С.380–392.

⁵ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – №4. – С.111–132.

⁶ Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Там само. – С.84–110; Її ж. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Там само. – 2009. – №16. – С.196–240.

⁷ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Там само. – 2005. – №9. – С.136–146.

⁸ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – С.61–86.

⁹ Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С.98–113.

¹⁰ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев, 1915 – февраль 1917 гг. // Правоведение. – 1991. – №5. – С.49–55.

¹¹ Бахтуріна О.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000.

¹² Иоффе Г.З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году // Вопросы истории. – 2001. – №9. – С.85–97.

¹³ Неліпович С. Г. Военное ведомство и меннониты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.) // Этнические немцы России: Исторический феномен «народа в пути»: Мат. XII Междунар. науч. конф. Москва, 18–20 сентября 2008 г. – Москва, 2009. – С.85–103; Его же. Немцы Варшавы в Первой мировой войне 1914–1918 гг. // Российские немцы в инациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: Мат. Междунар. науч. конф. Саратов, 14–19 сентября 2004 г. – Москва, 2005. – С.261–279.

¹⁴ Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I. – Bloomington, 1999. – 318 p.

¹⁵ Lohr E. The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I // Russian Review. – 2001. – Vol.60; Idem. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens during World War I. – Harvard University Press, 2003. – 237 p.

¹⁶ Гольдин С. Депортации русской армией евреев из Ковенской и Курляндской губерний (апрель – май 1915) [Електронний ресурс] <http://www.lv.lv/materiali/studiju-centri/jsc/resursi/260-265.pdf>

¹⁷ Prusin A.V. Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920. – University of Alabama Press, 2005. – 200 p.

угорці)¹⁸. Особи, які були виселені з прифронтових зон в адміністративному порядку під наглядом поліції – депортовані (виселенці та заручники), до категорії біженців не зараховувалися. При цьому євреї становили особливу групу виселенців, адже щодо них підчас продовжувала діяти «межа осілості» (частково скасована у серпні 1915 р.), а також низка обмежень, що стосувалися роду занять.

Депортації здійснювалися в умовах світової війни, коли в Росії загострився процес творення семантики «ворога», що розпочався ще у XIX ст. і був результатом процесів масовізації суспільства, під час яких відбувається «повільне зникнення кордонів, перегородок між станами і традиційними локальними або професійно-ремісничими співтовариствами, змішування груп, що були раніше розділеними, а отже – атомізація суспільства, що наростає, поява позастанової та позакорпоративної плазми (найманих працівників, «пролетаріату», різночинців і т.п.), які об'єднують не лише підданство та походження, а й щораз більше етноконфесійні та етнонаціональні ознаки¹⁹. Відтак поява образу «ворога» стала наслідком реакції на процеси, викликані модернізаційними змінами у традиційному суспільстві. За таких умов до масовізації долучається уявлення про «ворога» як потенційну загрозу для «всіх», що створює негативну солідарність. Велика війна стала каталізатором цих процесів, адже саме у цей період розпочалася, за висловом Е.Лора, націоналізація імперії.

У червні 1915 р. генерал-майор М.Д.Бонч-Бруевич писав начальнику штабу верховного головнокомандувача М.М.Янушкевичу: «Російські губернії повністю забруднені елементами ворожими до нас, і таким чином постає питання про необхідність точної реєстрації всіх депортованих ворожих підданих, щоб по завершенні війни повністю ліквідувати весь ворожий елемент²⁰. Професор Корнуельського університету П.Голквіст висловив думку, що подібна політика проявилася не через жорстокості війни чи її затяжний характер, ксенофобію або антисемітизм – вона була наслідком нового погляду на населення, як на таке, що можна трансформувати за допомогою введення чи усунення окремих його елементів²¹. Хоча тут важко погодитись із запереченням ролі антисемітизму чи ксенофобії (власне, вибір «піддослідних» об'єктів – євреїв та німців – обумовлювався саме цими почуттями) – ідея про те, що політика переселення не була зумовленою війною необхідністю, а стала наслідком нової державної політики націоналізації імперії може стати важливим аргументом для пояснення мотивів як «білого», так і «червоного» терору, спрямованого проти певних верст населення та окремих національностей.

¹⁸ Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.96.

¹⁹ Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага. – Москва, 2005. – С.21.

²⁰ Lohr E. Nationalizing the Russian Empire... – P.154–155.

²¹ Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте // Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). – Санкт-Петербург, 1999. – С.84–85.

Початок війни для Росії ознаменувався піднесенням патріотичних почуттів²² та зростанням російського національного руху на протигагу «анаціональній природі держави»²³ та засиллю іноземців (насамперед – німців і євреїв) в імперській економіці. Доречно згадати, що напередодні війни євреї були однією з найважливіших національних меншин, що входила до складу багатонаціональної Російської імперії. На межі XIX–XX ст. вона становила 5 млн осіб, тобто 46% єврейського населення всього світу та 4,16% населення імперії (в той час, як відсоткове співвідношення у Західній Європі становило 0,5–2%)²⁴. Частка євреїв серед населення «смуги осілості» наближалася до 12%²⁵, а наприкінці XIX ст. до неї входило 15 «російських» (Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська (з 1893 р. євреям заборонили селитися в Ялті), Херсонська, Чернігівська та Київська (крім Києва)) і 10 «польських» (Варшавська, Калішська, Келецька, Ломжинська, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська, Сувальська, Седлецька) губерній²⁶. Із початком війни вся територія «смуги єврейської осілості» опинилася під військовим управлінням, крім того, сфера повноважень армійського командування поширювалася також на області Австро-Угорщини, захоплені росіянами під час війни, а саме – Східну Галичину та Буковину. На території Галичини напередодні війни проживало 658 722 єврея, що становило 12,3% усього населення²⁷, на Буковині – 250 000 або 12% населення (у північній частині – 15%)²⁸. Тривала традиція накладання різноманітних законодавчих обмежень у Російській імперії, що стосувалися місця проживання, мобільності та роду занять євреїв, спричинилася до появи ідеї про перебування останніх поза концептом «нації, що воює»²⁹. Крім того, правова незахищеність населення юдейського віросповідання сприяла розвитку почуття вседозволеності та безкарності.

Кампанія проти іноземців, що ґрунтувалася на російській національній програмі, призвела до посилення етнічних конфліктів. Цю ситуацію дуже влучно охарактеризував Б.Андерсон: «Ці «офіційні націоналізми» найкраще зрозуміти як намагання поєднати натуралізацію зі збереженням династичної влади, зокрема над величезними багатомовними територіями,

²² *Реснт О.П.* Україна в Першій світовій війні... – С.92; *Сухова О.А.* Десять мифов крестьянского сознания: очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX вв.) по материалам Среднего Поволжья. – Москва, 2008. – С.385–388.

²³ *Lohr E.* Nationalizing the Russian Empire... – P.6.

²⁴ *Rowland R.H.* Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia // *Jewish Social Studies*. – 1986. – Vol.48. – Issue 3/4. – P.207; *Натанс Б.* За чертой. Евреи встречаются с позднейимперской Россией. – Москва, 2007. – С.14; *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX вв. – Санкт-Петербург, 2007. – С.261. Див. також: *Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам*. – Санкт-Петербург, 1897.

²⁵ *Натанс Б.* Указ. соч. – С.14.

²⁶ *Rowland R.H.* Geographical Patterns of the Jewish Population... – P.208.

²⁷ *Wrobel P.* The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867–1918 // *Austrian History Yearbook*. – 1994. – Vol.XXV. – P.977–139 [Електронний ресурс] http://www.jewishgen.org/galicia/html/jews_of_galicia.pdf

²⁸ *The Jews in the eastern war zone*. – New York, 1916. – P.89; *Марочій П.П.* Історія України. – К., 2007. – С.387.

²⁹ *Lohr E.* The Russian Army and the Jews... – P.405.

нагромадженими від часів середньовіччя, інакше кажучи, як спроби натягнути коротку і цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії»³⁰. Уже 19 липня 1914 р. по всій імперії пройшли численні патріотичні демонстрації, а преса незалежно від політичних уподобань заговорила про безпрецедентне об'єднання всіх народів Росії. Проте вже наприкінці липня 1914 р. відбулися перші погроми німецьких крамниць і складів у Петрограді, які у травні 1915 р. перетворилися на масові антинімецькі акції³¹. Водночас військове командування з перших днів війни дивилося крізь пальці на участь солдатів у погромах єврейського цивільного населення прифронтових зон та рідко втручалось або карало їх учасників, хоча необхідні повноваження, щоб зупинити насильство, у нього були.

Особливо важливу роль відіграли російські військові у виселенні населення з прифронтової смуги наприкінці 1914 – у 1915 рр. Примусове переміщення людності у Російській імперії під час Першої світової війни було одним із перших випадків широкомасштабного переселення з ініціативи держави. На такий крок щодо іноземних підданих пішли і європейські держави. Проте переміщення єврейського населення Російської імперії відбувалося безвідносно до його підданства й залежало від конфесійної належності.

Під час війни була виселена значна маса як слов'янської (українці, білоруси, росіяни, поляки), так і неслов'янської (євреї, латвійці, литовці, вірмени) частини населення, що мало своїм наслідком перетворення провінційних «російських» міст на своєрідні «міжнародні» центри³². За даними Комітету великої княжни Тетяни Миколаївни, для надання допомоги постраждалим від військових дій на 1 січня 1917 р. кількість біженців із західних фронтів становила близько 4 млн 888 тис. чол.³³ Разом із біженцями та виселенцями, які залишили місце проживання після липневого прориву 1917 р., результат демографічних підрахунків на кінець того року дає цифру близько 7 млн 421 тис.³⁴ Улітку – восени 1914 р. значна частина єврейського населення Галичини залишила територію проживання та рушила у західному напрямку: через Польщу в Угорщину, Богемію, Моравію та Австрію. Восени 1915 р. на їх території налічувалося близько 200 тис. єврейських біженців, у самому лише Відні – 77 090 тис. (60% – з Галичини та Буковини)³⁵.

Окрему групу населення на території імперії становили депортовані, серед яких була значна кількість євреїв. У 1915 р., у розпал боротьби з антиросійськими настроями у Галичині, було розпочато виселення так званих

³⁰ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.112–113.

³¹ *Кирьянов Ю.И.* «Майские беспорядки» 1915 г. в Москве // *Вопросы истории.* – 1994. – №12. – С.137–150.

³² *Gatrell P.* A Whole Empire Walking... – P.141.

³³ *Волков Е.З.* Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.71.

³⁴ Там же. – С.72.

³⁵ *Prusin A.V.* Nationalizing a Borderland... – P.25; *Rozenblit M.L.* Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I. – Oxford University Press, 2001. – P.66.

«неблагонадійних елементів»³⁶. До цього процесу залучили як цивільну адміністрацію, так і військове командування. Формально право ухвалювати рішення про виселення мали корпусні командири, але фактично такі накази віддавали й командири дивізій³⁷.

За приблизними підрахунками, у 1914–1917 рр. із прикордонних областей Російської імперії було виселено від 500 тис. до 1 млн євреїв³⁸. Примусовому згону підлягали всі, незалежно від віку, статі, роду занять, стану здоров'я³⁹. Причинами депортації були численні упередження тодішнього суспільства стосовно євреїв – їх уважали нелояльними щодо трону, підозрілими через зв'язки за кордоном (шпигунство), непридатними до військової служби, їх перебування у складі російської армії напередодні війни вважалося небезпечним⁴⁰. Під час війни до «старих» звинувачень додалися нові – псування телеграфних і телефонних дротів, підбурювання місцевого населення проти російської влади та армії, підвищення цін на продукти, зниження курсу рубля, контрабандне перевезення золота до Німеччини у порожніх трунах, переховування німецьких солдатів, надання їм допомоги й, зрештою, широка агентурно-розвідувальна робота на користь супротивника⁴¹. Подеколи закиди російської влади щодо євреїв не були безпідставними, адже справді вони (і не лише вони) надавали допомогу німецьким і австрійським військам, переховували втікачів із російського полону та єврейських дезертирів російської армії, а також доносили австрійській владі на поляків й українців, які співпрацювали з окупантами. Проте не можна не враховувати того факту, що євреї Галичини чи Буковини були прекрасно обізнані зі становищем своїх одновірців у Російській імперії та чутками про безчинства, які здійснювали російські військові на зайнятій території. По суті це була спроба протистояти репресивним діям та прояв надії на якнайшвидше визволення з-під російської окупації⁴².

Досить показове зауваження, зроблене в одному з номерів сповненого патріотичного пафосу офіційного видання «Літопис війни 1914–1915». Звернувши увагу на гостинність, що її виявили прибалтійські німці при появі німецьких військ у районі Шавлі (нині – місто Шяуляй у Литві), автор статті констатував їх «продажність» і риторично запитував: «Чи не ті це іуди, які вказували німецьким роз'їздам стежки та путівці?». Таким чином, німці та євреї водночас поставали як народи, що провалили «великий іспит на вірність Русі»⁴³. На шпальтах цього видання євреї з'являлися лише в образі

³⁶ Про поділ населення на «благонадійні» та «неблагонадійні» елементи див.: *Холквист П.* Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте. Тотальная мобилизация и «политика населения» // *Россия XXI*. – 1998. – №11/12. – С.26–54 [Електронний ресурс] http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1998/holkvist_11-12_1998.htm

³⁷ *Бахтурина О.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С.192.

³⁸ *Lohr E.* The Russian Army and the Jews... – P.64.

³⁹ *Яхонтов А.Н.* Тяжёлые дни (Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г.) // *Архив русской революции*. – Т.ХVIII. – Берлин, 1926. – С.42.

⁴⁰ *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С.343.

⁴¹ *ЦДІАК України.* – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.77; *Ansky S.* The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I. – New York, 2002. – P.3.

⁴² *Prusin A.V.* Nationalizing a Borderland... – P.44–46.

⁴³ *Летопись войны 1914–1915.* – 1915. – 9 мая. – №38. – С.604.

зрадника. Так, описуючи врятування артилерійської батареї від ворожого обстрілу, автор матеріалу висловлював здивування німецькою обізнаністю з розташуванням підрозділу, проте й сам знайшов пояснення – мовляв, козацький роз'їзд бачив єврея, що проходив поряд із батареєю нібито у своїх справах, от саме він і видав ворогові позицію російських артилеристів⁴⁴.

Російське командування та урядовці фактично використовували євреїв у ролі офірного цапа. 4 серпня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Б.Щербатов на засіданні Ради міністрів охарактеризував ситуацію так: «Наші зусилля врозумити Ставку безрезультатні. Усі доступні нам способи боротьби з упередженнями вичерпані. Ми всі разом і кожен окремо неодноразово і говорили, і писали, і просили, і скаржилися. Проте всесильний Янушкевич вважає, що загальнодержавні міркування для нього є необов'язковими. У його плани входить підтримувати в армії упередження проти всіх євреїв загалом і виставляти їх винуватцями невдач на фронті»⁴⁵.

Суспільство Російської імперії було переповнене чутками про зрадливість та продажність євреїв. Ш.Раппопорт, який писав під псевдонімом «Семен Ан-ський», у спогадах про своє перебування на території Галичини під час Першої світової війни згадував розмову з відомим російським адвокатом, членом Державної думи від партії кадетів, захисником М.Бейліса на відомому судовому процесі 1913 р. В.О.Маклаковим. «Ваша місія нелегка. Галицькі євреї дуже вороже налаштовані щодо росіян. Усі вони займаються шпигунством... Я не кажу, що вони єдині, хто у цьому задіяний. Русини також проти нас налаштовані. Але вони розсіяні по території. Поляки на даний момент проросійські, отже, єдиними нашими антагоністами є євреї. І, чесно кажучи, так вважають не лише військові, місцеве галицьке населення відчуває злобу через те, що євреї їх експлуатують. Лише уяви собі, у Галичині євреї є землевласниками»⁴⁶. Ці слова симптоматичні, адже якщо чуткам про масову зраду євреїв повірив прогресивно мислячий В.О.Маклаков, то що можна говорити про малограмотного солдата російської армії?

Розголосу набув випадок, що стався у литовському містечку Кужі 27–28 квітня 1915 р. 151-й піхотний П'ятигорський полк зайняв населений пункт, але, відповідно до свідчень сучасників, до приходу російських військ євреї у підвалах заховали німецьких солдатів. За сигнальним пострілом у різних частинах Кужі спалахнув вогонь, а німці, яких переховували, кинулися до будинку, зайнятого командиром полку. Одночасно розпочався німецький наступ. Проте слідство, проведене депутатами Державної думи О.Ф.Керенським та М.Ф.Фрідманом, довело, що на момент нападу євреїв у Кужах узагалі не було – у цьому литовському населеному пункті лише три будинки належало євреям. Усю історію вигадали російські офіцери, які прогавили наступ німців. Проте влада відмовилася надрукувати спростування, а інформація про зраду з'явилася у більшості російських газет. Наказ, в

⁴⁴ Там же. – 16 мая. – №39. – С.624; The Jews in the eastern war zone. – P.50.

⁴⁵ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.43.

⁴⁶ Ansky S. The Enemy at His Pleasure... – P.20.

якому розповідалося про випадок у Кужах, командири, за розпорядженням вищого командування, мали донести до кожного рядового⁴⁷.

На початку війни вся територія, що входила до «смуги осілості», опинилася під військовим управлінням. Фактично керівництво цивільним населенням здійснював начальник штабу верховного головнокомандувача генерал-лейтенант М.М.Янушкевич, який обіймав цю посаду з 19 липня 1914 р. до 18 серпня 1915 р. Це був відомий своїм антисемітизмом воєначальник і саме за його сприяння у січні 1915 р. відбулися перші депортації євреїв із прифронтової зони згідно з наказом про переміщення євреїв та підозрілих осіб із регіону військової активності, якщо хоч один єврей буде запідозрений у шпигунстві⁴⁸. Отже, ставлення військового командування до єврейського населення відіграло не останню роль у його виселенні з території губерній, прилеглих до зони бойових дій.

27 листопада 1914 р. верховний головнокомандувач проголосив євреїв найбільш непохитними ворогами Росії та віддав наказ про їх примусове виселення «по мірі необхідності». Перші депортації були здійснені з території Польщі до Томської та Єнісейської губерній. Кількість адміністративно висланих у листопаді та грудні 1914 р. була відносно невеликою – 65 чол., проте вже наприкінці року почалося виселення за сфабрикованими звинуваченнями⁴⁹. Якщо у липні 1914 – січні 1915 рр. примусове виселення євреїв як елементів, «ворожих державі», із прифронтової зони у внутрішні губернії мало спорадичний характер, то під час «великого відступу» у травні – вересні 1915 р. розпочалася скоординована політика масового примусового переміщення населення. У січні 1915 р. тимчасовий виконувач обов'язків начальника штабу військового генерал-губернатора генерал-майор К.С.Новогребельський писав штабам армій: «Досвід війни засвідчив очевидне вороже ставлення до нас єврейського населення Галичини та Буковини. Кожне перегрупування наших сил, яке призводить до тимчасового залишення того чи іншого району, тягне за собою вжиття ворогом жорстоких заходів щодо населення, яке нам симпатизує, і на яке євреї нацьковують австрійців, німців. Щоб уберегти вірне населення від жорстокостей, а наші війська – від шпигунства, яке здійснюють євреї по всьому фронту, верховний головнокомандувач наказав відповідним начальникам виселяти євреїв услід за ворогом, що відступає, та брати заручників із найбагатших євреїв і тих, хто обіймає громадську посаду»⁵⁰. 13 лютого 1915 р. військовий генерал-губернатор граф Г.О.Бобринський заборонив євреям в'їзд на територію Галичини, переїжджати з одного галицького повіту в інший, а у разі порушення цієї постанови передбачався штраф у розмірі 3 тис. руб. або ув'язнення строком на три місяці⁵¹.

⁴⁷ Документы о преследовании евреев // Архив русской революции. – Т.19/20. – Москва, 1993. – С.255; Будницкий О.В. Российские евреи между белыми и красными (1917–1920). – Москва, 2006. – С.289–290; The Jews in the eastern war zone. – P.48–49.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.5.

⁴⁹ Prusin A.V. Nationalizing a Borderland... – P.48–49.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.4.

⁵¹ Документы о преследовании евреев. – С.251.

8 травня 1915 р. командувач 11-ї армії генерал-лейтенант Д.Г.Щербачов у листі до графа Г.О.Бобринського виклав міркування щодо напрямків виселення «ворожого» єврейського населення: у напрямку ворога, у тилі райони або у «межі Росії». Проте всі три він вважав небезпечними з таких міркувань: виселення у напрямку ворога може полегшити йому отримання інформації від його агентів або й від непричетних до агентурної роботи виселенців, які будуть проходити через російські позиції; виселення в тил полегшить діяльність шпигунів зі збору інформації та надасть можливість завербувати нових; виселення у Росію занадто дороге та призведе до зайвого перевантаження залізниць, а, крім того, «привнесе в наші області заразу як політичного, так і інфекційного характеру, що є невідворотним за умови віддавна усталеної фізичної та моральної неохайності єврейського населення»⁵². Д.Г.Щербачов запропонував відвести частину території Галичини, що межує з Румунією, для поселення євреїв, що вберегло б Росію та зайняті російськими військами області від «шкідливого елементу» й спонукало б євреїв переселитися до Румунії, яка своєю чергою переправила б їх в Австро-Угорщину, а це значно підірвало б економічні можливості останньої щодо ведення війни. Проте Г.О.Бобринський, погодившись із більшістю положень, висловлених Д.Г.Щербачовим, визнав його варіант розв'язання проблеми нереальним і навіть шкідливим, адже це могло б значно погіршити стосунки Російської імперії з Румунією⁵³.

На початку лютого 1915 р. були виселені всі євреї містечка Доброміля Львівської губернії. Їх (кілька тисяч) відправили у Самбір, проте це створило додаткову проблему з розміщенням, адже поблизу Самбора дислокувався штаб 8-ї армії, який потрібно було вберегти від «шпигунства» з боку євреїв⁵⁴. 22 лютого 1915 р. головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту генералу О.О.Мавріну повідомляли, що «з району воєнних дій виселяється значна кількість осіб, переважно євреїв, без чітких звинувачень у шпигунстві та неблагонадійності. [...] В останні дні таких осіб, яких виселяють із малими дітьми, домашнім скарбом та худобою, налічується близько 10 000»⁵⁵. Через зростання кількості примусово виселених у травні 1915 р. начальник постачання армій Південно-Західного фронту 28 травня повідомляв львівському генерал-губернаторові, що направляти вглиб імперії виселених військами євреїв неможливо, потрібно зосереджувати їх у східних повітах Галичини, з огляду на літній час розселяти під навісами та у землянках, залишаючи поліцейську охорону або ратників ополчення, а для харчування відпускати фунт сухарів на людину на добу⁵⁶. 23 травня 1915 р. тарнопольський губернатор Чарторизький просив надати вказівки щодо висланих військовою владою, які зосередились у Борщівському, Гусятинському, Бучацькому та

⁵² ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.77 зв. – 78; Prusin A.V. Nationalizing a Borderland... – P.52.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.80.

⁵⁴ Там само. – Арк.15.

⁵⁵ Там само. – Арк.17.

⁵⁶ Там само. – Арк.84.

Чортківському повітах, а також зазначав, що Збаразький і Скалатський повіти переповнені євреями, які перебували під спеціальним наглядом: у першому – 300, у другому – 700 чол., при цьому їх кількість постійно зростала, а нагляд над ними здійснювати було фактично неможливо⁵⁷. Такі ситуації своєю чергою призводили до поширення інфекційних хвороб та появи загрози зараження війська⁵⁸.

Із травня 1915 р. розпочалося систематичне втілення в життя політики взяття заручників від єврейських громад прифронтової зони. Частково це розв'язувало проблему з надмірним переселенням губерній, призначених для розміщення виселених євреїв. У канцелярії губернатора складалися списки потенційних заручників, а коли вони потрапляли під варту, то мали дати підписку, що у разі шпигунської діяльності або надання допомоги ворогу кимсь із членів їхньої громади, вони будуть страчені через повішання⁵⁹; «за кожного мирного жителя, на якого буде зроблено донос ворожій владі, а також за кожного спійманого шпигуна-єврея, відповідатимуть два заручники»⁶⁰. Майно заручників підлягало секвеструванню (передачі на зберігання державі до завершення війни), що, фактично, означало конфіскацію, а майно осіб, які виявляли найменшу ворожість або підозрювались у шпигунстві – конфіскувалося⁶¹. Траплялися випадки, коли представники російської влади продавали списки потенційних заручників зацікавленим особам і таким чином надавали можливість уникнути арешту бодай на якийсь час⁶². Більшість заручників потрапляла під вартою до в'язниць у Полтаві, Києві, Вільно та інших внутрішніх губернських містах, а влітку 1915 р. частину заручників вивезли до Симбірської губернії⁶³. Із серпня 1915 р. заручникам дозволили залишатись у своїх громадах (цей дозвіл був номінальним), а заарештованих на території, що її влітку 1915 р. займав ворог, слід було звільнити з-під варти⁶⁴. Насправді інститут заручництва існував навіть після Лютневої революції 1917 р.

У зв'язку з наказом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала М.І.Іванова про неприпустимість поселення євреїв-виселенців у місцевості до р.Дніпра міністерство внутрішніх справ визначило у 1915 р. Полтавську губернію для утримання під вартою заручників, але згодом їм дозволили селитись на Чернігівщині. Надалі МВС, відповідно до рекомендацій військового відомства, дало дозвіл розташовуватися євреям у місцевостях на лівому березі Дніпра, у Мінській, Вітебській, Київській, Могильовській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях (крім Кримського півострова)⁶⁵. Для єврейських виселенців відкрили

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.75.

⁵⁸ Там само. – Арк.101.

⁵⁹ Lohr E. The Russian Army and the Jews... – P.413; Документи о преследовании евреев. – С.250–251.

⁶⁰ Документи о преследовании евреев. – С.251.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.41; Ф.1010. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.10.

⁶² Там само. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.906. – Арк.2–3.

⁶³ Бахтурина О.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С.194.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.50.

⁶⁵ Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. – Москва, 2008. – С.305; Документи о преследовании евреев. – С.254–255.

Воронезьку, Тамбовську та Пензенську губернії, що раніше не входили до «смуги осілості», однак і надалі діяла заборона на проживання у селах. Згідно зі статистичними даними, 17% євреїв оселилось у центральній частині європейської Росії, 14% – у Волзькому регіоні та 7% було відправлено до Сибіру й на Урал⁶⁶.

Улітку 1915 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту розпорядився про призупинення масового виселення єврейського населення з території, яка розташована поза зоною бойових дій, та про дозвіл повернення тих, кого виселили раніше, під відповідальність заручників. Проте ані перше, ані друге фактично виконано не було⁶⁷.

15 серпня 1915 р. міністерство внутрішніх справ видало розпорядження про дозвіл євреям проживати у міських поселеннях поза «смугою осілості», крім столиць і місцевостей, що перебували у віданні міністерств імператорського двору та військового (21 серпня опубліковане у «Зібранні узаконень та розпоряджень уряду», №232). Проте місцеві можновладці в окремих випадках по-своєму інтерпретували вказаний циркуляр і не надавали євреям права на поселення. Так, намісник кавказький не визнав за можливе, «у зв'язку з місцевими особливостями», поширити дію нормативного акту на підлеглу йому територію, а водночас наказав виселити євреїв, які прибули з територій, що входили до «смуги осілості» (у тому числі тих, котрі мали дозвіл на проживання поза нею), у внутрішні губернії імперії. Виняток становили лише ті, відносно яких був виданий спеціальний дозвіл місцевої влади найвищого рівня за клопотанням губернських начальників⁶⁸.

Виселення характеризувалося низьким рівнем організованості й упорядкованості. Як свідчить доповідна записка начальника штабу Київського військового округу на ім'я військового генерал-губернатора, арешти в районах дислокації армій здійснювали різні особи – представники влади, як військові чини, безпосередньо задіяні у справі гарантування безпеки тилу, так і начальники роз'їздів, дозорів, караулів, етапні коменданти, агенти розвідувальних відділів та стройові начальники. Такі затримання відбувалися без будь-яких встановлених правил (пред'явлення звинувачення, укладення постанов тощо), унаслідок чого бранці часто-густо не знали причини їх утримування під вартою. Заарештовані здавалися на етап або без будь-яких документів, або з лаконічними записками: «за шпигунство», «за підозрою у шпигунстві», «за вороже ставлення до російського війська чи росіян» або «для висилки вглиб Росії та різні сибірські губернії»⁶⁹. Дуже рідко причини й обставини арештів вказувалися більш детально, а протоколи допитів і постанови взагалі ніколи не додавались як супровідні документи. Заарештовані у такий спосіб слідували етапом углиб Росії, маючи такий скупо набір документів, чи взагалі без них,

⁶⁶ Gatrell P. A Whole Empire Walking... – P.146.

⁶⁷ Особые журналы Совета министров... – С.305.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.207, 249, 281–283.

⁶⁹ Там само. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.172–172 зв.

і проходили лише за списками, укладеними етапними комендантами зі слів арештантів⁷⁰.

Восени 1915 р. наказом начальника постачання армій Південно-Західного фронту за наказом головнокомандувача фронту було створено комісію для розгляду справ про заручників та адміністративно висланих на чолі з генерал-майором бароном А.Р. фон Кноррінгом. До її складу ввійшли дійсний статський радник Яновський, колезький радник Гузарський та підполковник Сухіно. Серед завдань комісії зазначено: з'ясування інформації про заручників та виселених із Галичини у різний час, зокрема порядок і місце їх утримання; перегляд підстав затримання; перевірка клопотань про звільнення з-під варті⁷¹. Проте діяльність цієї комісії не дала жодних позитивних результатів у справі виселенців.

Виселення євреїв із території Галичини поставило на порядок денний питання про євреїв-підрядників, які виконували військові замовлення⁷². Верховний головнокомандувач роз'яснив, що підрядники, які працювали до 1 березня 1915 р., можуть продовжити свою роботу до травня, а згодом термін домовленостей було пролонговано, проте євреї-підрядники не мали права в'їзду на територію Галичини, а повинні були діяти через довірених осіб. За таких обставин ситуація з постачанням російської армії була складною, адже в даному регіоні саме євреї чи не найбільше були задіяні у комерційній справі й виконували завдання лише за посередництва своїх одновірців. Унаслідок цього військова влада виявляла прагматизм і досить часто таке законодавче обмеження просто оминала⁷³.

Вигнання супроводжувалися насильством та пограбуванням як із боку солдат, так і місцевого населення. Особливістю погромів, що пройшли на території Галичини у 1914–1917 рр., була активна участь у них військових (особливо козаків). Уже на початку 1915 р. мародерство та привласнення майна висланих євреїв стало звичною справою, а у квітні – травні того ж року таке нівелювання права приватної власності переросло у відверте насильство супроти єврейського населення.

Побиття, розгром і пограбування єврейських будинків та магазинів російськими військовими були нерідкістю у прифронтовій зоні, про що свідчать архівні документи. Так, 15 грудня 1914 р. у Бродях донські козацькі офіцери «розпочали стрілянину з револьвера на єврея Мошко Перельмана, коли він відкривав м'ясний магазин [...] і пішли на Вокзальну вулицю та почали бити вікна в євреїв Сухара Беренштейна і Фейги Санцер, і зайшли в єврейську їдальню та почали там бити євреїв Гесіля Райнера та Абрама Зільберга»⁷⁴; «вони були напідпитку й нагайками почали бити вікна в єврейських будинках. Потім пішли в чайну єврейки Хайки і, [...] зайшовши туди, забрали все, що було на полицях. [...] Звідти офіцери вирушили до молитовної школи, розташованій на тій же Вокзальній вулиці, і нагайками

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.172 зв.

⁷¹ Там само. – Спр.839. – Арк.1, 9–9 зв.

⁷² Там само. – Спр.674. – Арк.94 зв.

⁷³ Там само. – Арк.95–95 зв.

⁷⁴ Там само. – Спр.959. – Арк.1, 1 зв., 3.

почали бити євреїв, які зібралися для молитви. Молодший городовий бродської поліцейської команди Менделевич поспішив на крик у школу і почав вмовляти офіцерів припинити бешкет, за що вони вилаяли його нецензурними словами»⁷⁵.

Згідно з даними Єврейського комітету допомоги жертвам війни, протягом 1915 р. сталося 19 погромів у Віленській, 13 – у Ковенській, 7 – у Волинській, 15 – у Мінській губерніях. Із них лише три відбулося без участі військових⁷⁶. Практично всі погроми розпочинали козаки⁷⁷, а поява їх на певній території була першим сигналом для місцевого населення про можливий початок насильства супроти євреїв. Досить часто наказ про виселення слугував приводом для початку пограбування, а взяття заручників легітимізувало шантаж. Виселення євреїв як «шпигунів» призводило до зростання напруги у стосунках між ними та місцевим населенням, перетворювало їх на ворогів, а отже, на об'єкт, насильство щодо якого було, як розуміло населення, дозволене владою⁷⁸.

Депортації єврейського населення викликали різку критику військового командування з боку Ради міністрів, яка вказувала, що «навіть непримиримі антисеміти приходили до членів уряду з протестами та скаргами на обурливе ставлення до євреїв на фронті»⁷⁹. Становище єврейського населення прифронтової зони також відчутно впливало на зовнішньополітичні акції російського уряду. У союзних державах, особливо у США, громадськість виступила на підтримку постраждалих, проходили мітинги проти утисків єврейського населення. Своєю чергою це створювало перешкоду для отримання Росією закордонних кредитів. Князь Н.Б.Щербатов на засіданні Ради міністрів 4 серпня 1915 р. так охарактеризував ситуацію: «Мені вказували, що за кордоном починають втрачати терпіння, і що може виникнути така ситуація, за якої Росія не знайде ані копійки кредиту»⁸⁰.

Погроми й депортації не могли залишити байдужими російську інтелігенцію. 23 грудня 1914 р. з ініціативи М.Горького, Ф.Сологуба та Л.Андреева було створено бюро Російського товариства з вивчення єврейського життя⁸¹ (zareestrowane 28 квітня 1915 р.). Назва була обрана як найбільш нейтральна і по суті не відображала основного призначення організації: боротьба з антисемітськими наклепами та ознайомлення широкої громадськості зі становищем євреїв. Ініціативна група товариства розробила «Анкети про євреїв», що були опубліковані у газеті «Біржові відомості» у лютому 1915 р. Метою анкетування визначалося отримання письмових відповідей визначних діячів російського суспільства, що відображали б їх погляди на єврейську проблему. Найважливішим результатом діяльності товариства було

⁷⁵ Там само. – Арк.2, 2 зв.

⁷⁶ Lohr E. Nationalizing the Russian Empire... – P.147.

⁷⁷ Булдаков В.П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – Москва, 1997. – С.29, 34; Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.46.

⁷⁸ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.42–43.

⁷⁹ Документы о преследовании евреев. – С.246.

⁸⁰ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.44, 48.

⁸¹ Kel'ner V. The Jewish Question and Russian Social Life During World War I // Russian Studies in History. – 2004. – Vol.43. – P.11–40.

видання антології «Щит», яка являла собою збірник соціально-політичних статей та художніх творів на єврейську тематику, об'єднаних неприйняттям антисемітизму. У 1915–1916 рр. антологія витримала три видання і містила статті В.Короленка, Д.Мережковського, П.Мілюкова, В.Соловйова, Л.Толстого, вірші З.Гіппіус, І.Буніна, Ф.Сологуба та ін. Л.Андреев у статті «Перша сходінка» дуже влучно охарактеризував єврейське питання у Російській імперії: «Єврейській трагічній любові до Росії відповідає наша так само трагічна у своїй вірності та невзаємності любов до Європи, – бо ж ми самі *євреї Європи*, наш *кордон* – *та ж межа нашої осілості*, своєрідне російське гетто»⁸² (курсив збережено – Л.Б.).

Політика військового командування щодо євреїв підживляла дисципліну в армії та значною мірою позначилася на подальших невдачах російських військ. Натовпи біженців і виселенців на шляхах перешкоджали передислокації частин та створювали хаос у тилу. Залізничні вагони, виділені для транспортування депортованих, створювали затори на залізницях, що відбивалося на графіках підвезення поповнень, боєприпасів та амуніції на фронти. Крім того, висока концентрація євреїв в окремих губерніях, як-от Полтавській, Катеринославській, Чернігівській, посилювала напругу у стосунках прийшлої людності з місцевими мешканцями. Перш за все прибулі виселенці створювали конкуренцію на ринку праці і часто-густо православне населення виявлялось у програші, адже позбавлені майна виселенці були готові працювати за значно меншу платню. Інший важливий момент – різке збільшення населення в окремих регіонах призводило до виникнення кризи з продовольчим забезпеченням, а винними у цьому в очах населення були євреї, виселені за підозрою у шпигунстві, а отже, як вороги православного населення. Чи не єдиний позитивний прояв такої політики – відкриття для євреїв губерній, які не належали раніше до «смуги осілості», що означало скасування тривалого обмеження на пересування та вільний вибір місця проживання. Але таке «визволення» зводилося нанівець самими обставинами, за яких воно відбулось, адже євреїв депортували як потенційних ворогів. Невипадково географія погромів, що сталися під час громадянської війни 1918–1921 рр., збігається з місцями найінтенсивнішої міграції населення під час Першої світової. Іншим важливим моментом було те, що досвідом «вирішення єврейського питання» військовою владою у прифронтових зонах у подальшому скористаються як «білі», так і «червоні». Звідси бере початок ідея про те, що найпростішим способом зробити населення однорідним та лояльним є «очищення» його від «небажаних елементів», які можна знищити або змусити залишити країну. Фактично громадянська війна у Росії розпочалася з війни російської військової влади проти частини населення – євреїв, а дві війни одночасно (проти німців та проти євреїв), за справедливим висловом головного керуючого землеробством та землеустроєм Російської імперії О.В.Кривошеїна, виграти неможливо⁸³.

⁸² Щит. Литературный сборник. – Москва, 1916. – С.7.

⁸³ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.49.

Таким чином, виникнення образу євреїв як ворогів, що становлять потенційну загрозу для Російської імперії, було наслідком модернізації та масовізації імперського суспільства. Перша світова війна спрацювала як каталізатор цих процесів, унаслідок чого відбулася акумуляція ксенофобських та антисемітських почуттів. Євреїв почали розглядати не лише як паразитичних експлуататорів християнської частини населення імперії, а як внутрішнього ворога, нелояльні до трону та держави. Політика примусового виселення започаткувала процес націоналізації імперії, під час якого виникла думка, що населення можна трансформувати відповідно до потреб держави. Депортація російськими військовими євреїв як ворогів, передусім шпигунів, призвела до утвердження думки про їх упослідженість, що, своєю чергою, стало початком нової хвилі погромного руху проти євреїв, набувши своєї кульмінації під час громадянської війни 1918–1921 рр.

The article traces the Russian government policy towards Jewish population on the front zones during World War I. Special attention is paid to the role of the Russian military command in the processes of the forced expulsion. The article attempts to analyze the character and consequences of these processes.

